

Trzebiatów

— zabytkowe miasto nad Regą

Wśród mniejszych miast Pomorza Zachodniego na uwagę zasługuje Trzebiatów w woj. szczecińskim, który w 1977 r. obchodził 700-lecie nadania praw miejskich. Jest to interesujące miasteczko ze względu na bogate dzieje, zachowany zespół zabytków i położenie blisko Bałtyku. Trzebiatów znajduje się w odległości 10 km od morza, przy drodze Świnoujście-Kołobrzeg i linii kolejowej Szczecin-Kołobrzeg; w sezonie letnim ma bezpośrednie połączenie z Warszawą.

Przez Trzebiatów przejeżdża się w kierunku takich nadmorskich ośrodków wczasowych jak Mrzeżyno, Pogorzeliца, Niechorze i Rewal. Z tymi miejscowościami Trzebiatów ma połączenie autobusowe oraz — oprócz Mrzeżyna — kolejką wąskotorową, popularną „ciuchcią”. W dni niepokodne wczasowicze znad morza przyjeżdżają zwiedzać Trzebiatów.

Pierwsze zapisy w dokumentach o osadzie słowiańskiej pochodzą z 1170 r. W 1208 r. wymieniana jest *terra Trebetow*, czyli ziemia trzebiatowska. Na mocy układu księcia Barnima I i Bogusława IV z klasztorem w Białobokach, zawartego 6 maja 1277 r., otrzymał Trzebiatów prawa miejskie. Osada już przed lokacją miała charakter rzemieślniczo-handlowy. W 1278 r. książę Bogusław IV pozwala miastu wybudować port u ujścia Regi (w okolicach Mrzeżyna), a w 1299 r. prawo wzniesienia murów miejskich.

Nad kościołem i połową miasta sprawował władzę, na zasadzie prawa lennego przeor klasztoru w Białobokach. Fakt dwuwładzy nad Trzebiatowem (książęcej i klasztornej), znalazł odzwierciedlenie w herbie miejskim, w którym obok gryfia pomorskiego znajduje się krzyż i klucz.

Przywileje handlowe: wolność cła na terenie Księstwa Pomorskiego, prawo wolnej żeglugi na Redzie, składu zboża, połowu ryb — przyczyniają się do szybkiego rozwoju miasta, a zarazem do niszczycielskich zatargów na tle gospodarczo-handlowym (tak charakterystycznych w tym czasie na Pomorzu) z Gryficami i Kołobrzegiem. Od 1365 r. Trzebiatów należy do Hanzy — związku handlowego miast. W pobliżu zniszczonych przez kołobrzeżan urządzeń portowych przy ujściu Regi, Trzebiatów założył w 1 poł. XVI w. port Mrzeżyno u wylotu przekopanego kanału, którym połączono rzekę z Bałtykiem.

Podczas wojny trzydziestoletniej miasto kilkakrotnie niszczone i grabione. Najbardziej jednak spustoszył je pożar w 1679 r. Po pokoju westfalskim, na skutek wymarcia rodu książąt pomorskich, przypadł Trzebiatów Brandenburgii. Dalsze zniszczenia przyniosły wojska napoleońskie. Wszystkie te klęski oraz zamulenie ujścia Regi spowodowały upadek miasta.

Ożywienie przyszło w 2 poł. XIX w., dzięki budowie dróg, a następnie — linii kolejowej Szczecin-Kołobrzeg (1882 r.) i do Kamienia Pom. (1906 r.). Wówczas zabudowa miejska wyszła poza średnio-wieczne mury obronne. W 1913 r. urządzono muzeum, w 1925 r. powstała mała elektrownia wodna na Redze. W okresie międzywojennym ludność utrzymywała się głównie z rolnictwa i z pracy w małych zakładach produkcyjnych. Świadectwem rozwoju miasta był wzrost jego zaludnienia: 1740 r. — 2,7 tys. osób, 1816 r. — 3,9 tys., 1861 r. — 6,2 tys., 1910 r. — 8,5 tys., 1939 r. — 10,9 tys.

W czasie wojny w zakładach produk-

Układ urbanistyczny i umocnienia obronne

Na kompozycję przestrzenną miasta składają się głównie dwa elementy: zabytkowy ośrodek staromiejski oraz przedmieścia rozwijające się wzdłuż głównych szlaków komunikacyjnych, prowadzących na płn. w kierunku Mrzeżyna i wybrzeża morskiego, na wsch. do Kołobrzegu, na pld. do Gryfic oraz na zach. w kierunku Kamienia Pom.

Szczególnie rozwinięte formy zabudowy występują w kierunku wsch. i pld. Są to historyczne przedmieścia: Kołobrzeskie względnie Gryfickie, rozbudowane w miarę rozwoju miasta. Duży wzrost znaczenia wschodniej części miasta nastąpił wraz z budową linii kolejowych (normalnej i wąskotorowej) i lokalizacją w rejonie stacji zakładów przemysłowych.

Przedmieście wsch. oddziela od terenu staromiejskiego z trzech stron dolina Regi z rozlewiskami i łąkami, stwarzająca wyraźny przerywnik między tymi organizmami. Obniżenie to oraz wzniesienie staro miasta w stosunku do otoczenia wynoszące od 4 do 10 m, pozwoliły na ukształtowanie interesującej, z daleka widocznej sylwety miasta, z czego średniowieczni budowniczowie skwapliwie skorzystali. Świadczy o tym m.in. panorama Trzebiatowa od strony wsch. na mapie Pomorza Zachodniego wg Lubinusa z 1617 r., a także i dzisiejsze obserwacje z okolic stacji kolejowej.

Dominującą rolę w tym zespole odgrywał i pełni ją nadal kościół farny, podbudowany piętrzącą się schodowo zabudową 2—3-kondygnacyjną, oraz usytuowany na placu rynkowym ratusz. Średniowieczny schemat planu miasta dotrwał do naszych czasów bez istotnych zmian. Obszar starówki o powierzchni 16,6 ha ma kształt wydłużony w kierunku z płn.-wsch. na pld.-zach. Jego plan oparty jest na prostokątnej siatce ośmiu ulic. Rynek o wymiarach 94×104 m położony jest bliżej części pld.-zach. Kościół stoi w części płn. Część pld.-wsch. zajmuje pałac

na wysokiej skarpie, opadającej do Regi. Obiekt ten stoi na miejscu dawnego grodu.

Mury obronne wybudowano w latach 1300—1370, wzmacniając je od zach. podwójnym wałem i fosą (z pozostałych stron otaczały miasto wody Regi). Do miasta prowadziły cztery bramy: Gryficka w części zach., Kołobrzeska na wsch., Łaziebna i Żeglarska od płn. Obwód murów wynosi ok. 1600 m.

Zmiany w umocnieniach miejskich związane były z rozwojem Trzebiatowa. W 1827 r. zbudowano Bramę Kościelną. W tym czasie jeszcze mury miały pewne znaczenie obronne, ponieważ w 1830 r. miasto zostało zobowiązane przez władze wojskowe i do ich naprawy i utrzymania. W 2 poł. XIX w. zaczęto w szerszym stopniu użytkować poza murami miejskimi pola i łąki. Dla lepszego dojścia do ziem uprawnych oraz z uwagi na szybsze dostarczanie wody z Regi w razie pożarów — postanowiono w 1852 r. przebić szóstą bramę. Na przełomie XIX i XX w. rozebrano jednak bramy i fragmenty murów oraz częściowo zasypano fosy i splantowano wał obronny, zakładając na tych terenach ogrody.

Obecnie długość murów obronnych wynosi ok. 900 m, czyli blisko 60% pierwotnego obwodu. W częściach zach. i pld. murów zachowało się 10 baszt łupinowych. Brak wsch. (rejon pałacu) i płn.-wsch. partii murów.

Baszta Kaszana (Prochowa) jest jedynym pionowym akcentem stojącym w linii murów. Znajduje się w pld., wysuniętym narożniku starówki, u wylotu ul. Daszyńskiego. Założona na planie koła o średnicy 4 m, niegdyś zwieńczona była krenelażem i przykryta stożkiem ceglany (obecnie dachem namiotowym). Budowla ta jest bardziej znana jako baszta Kaszana. Nazwa wiąże się z legendą, według której w czasie przygotowywanego w nocy przez mieszczan gryfickich napadu na Trzebiatów (w okresie tzw. wojen handlowych) przypadkowo strącona przez strażnika misa z gorącą kaszą zdekonspirowała napastników.

Panorama Trzebiatowa według Lubinusa z 1617 r.

Najważniejsze zabytki

Kościół p.w. Macierzyństwa Najświętszej Panny Marii to najcenniejszy zabytek Trzebiatowa, stojący w płn-wsch. części Starego Miasta. Świątynia zbudowana w latach 1306—1370 należy do specyficznej odmiany gotyku ceglanego, który przed 1300 r. wykształcił się w Brandenburgii, Meklemburgii i na Pomorzu, a następnie ogarnął także centrum Polski. Ostateczny kształt kościoła jest jednak wynikiem przełomu stylowego, jaki pod koniec XIV w. dokonał się w budownictwie europejskim. Henryk Brunsberg skodyfikował wówczas w wersji ceglanej odmianę hali z obejściem i wciągniętymi do wewnątrz szkarpami. Styl ten, graniczący już z późnym gotykiem, przyjęły także pomorskie kościoły i ratusze, m.in. trzebiatowski kościół farny.

Jest to budowla o konstrukcji halowej, o trzech równej wysokości nawach przedzielonych ośmiobocznymi filarami, wspierającymi gwieździste sklepienie, czteroprześłowa, z dwuprześłowym prez-

biterium zamkniętym trójbocznie. W XV w. wybudowano od strony płn. kaplicę. Kościół jest oszkarpowany i ma okna trójdzielne. Wokół budowli uformowany jest gzyms podokienny pod, którym znajduje się dekoracyjny fryz ceglany. Podobny fryz znajduje się w dolnych partiach okien prezbiterium i pod gzymsem okapowym. Szczyt wsch. ozdobiony jest wnękami rozmieszczonymi piramidalnie.

Stojąca w części zach. wysoka wieża składa się z czterech części. Jej korpus zajmuje całą szerokość kościoła. Z wysokiego, dwuspadowego dachu wyrasta część zbudowana w XV w. na rzucie kwadratu, z blendami i maswerkami oraz narożnikowymi sterczynami. Następny, ośmioboczny trzon wieży z 1867 r. zakończony jest strzelistym, drewnianym dachem.

Wewnątrz, na łuku triumfalnym, zachowała się gotycka polichromia z XV w. Na filarach nawy głównej przymocowane są fragmenty dębowych stall gotyckich z połowy XVI w., a w nawach bocznych są fragmenty stall renesansowych. W po-

Trzebiatów — fragment południowej pierzei Rynku (fot. Włodzimierz Wojtkiewicz)

sadzce kościoła są płyty gotyckie i renesansowe. Organy pochodzą z poł. XIX w.

Z czterech wiszących w wieży dzwonów pozostały trzy. Dzwon „Maria”, gotycki, z 1515 r., z medalionem Najświętszej Marii Panny, o wadze 7,2 tony i średnicy 1,86 m. Odlął go ludwisarz Lutke Rose ze Stargardu. Pod względem rozmiarów dzwon „Maria” zajmuje prawdopodobnie drugie miejsce w Polsce po wawelskim „Zygmuncie” (waga około 8 ton, średnica 1,95 m, wysokość 2,45 m) wyprzedzając dzwon „Tuba Dei” w kościele św. Jana w Toruniu. Dzwon „Gabriel” z 1515 r., przełany w 1787 r. — ma 87 cm średnicy. Trzeci dzwon z 1399 r., o średnicy 1,17 m, należy do najstarszych w kraju.

Ze względu na swoje rozmiary (61×26 m, wieża o wysokości 90 m), bryła kościoła, a szczególnie jego smukła wieża, góruje nad niską zabudową miasta i jego okolicami; stanowi potężną dominantę panoramy Trzebiatowa. Wieża kościoła jest widoczna z daleka, zwłaszcza od strony

pn., nawet z brzegu morza, oddalonego od miasta o 10 km w linii prostej. W locji pld. Bałtyku wieża trzebiatowska określona jest jako dobry punkt orientacyjny dla statków, widoczny już na trasie Kółobrzegu tj. odległości około 30 km.

W mieście zachowały się trzy gotyckie kaplice szpitalne.

Kaplica św. Ducha (obecnie kościół prawosławny) stoi u zbiegu ul. 2 Pułku Ułanów i ul. Daszyńskiego. Wzniesiono ją z cegły około 1400 r. w obrębie murów miejskich w pobliżu Bramy Gryfickiej. Złożona na planie prostokąta, posiada w elewacji głównej (pn.) portal, a w zwieńczeniu siedmiodzielny szczyt z blendami i fryzem.

Kaplica ta odegrała szczególną rolę w historii Pomorza Zachodniego. Tutaj bowiem w grudniu 1534 r. odbył się sejm stanów pomorskich (przedstawicieli szlachty, mieszczaństwa i duchowieństwa) pod przewodnictwem książąt Barnima IX i Filipa I, na którym powzięto decyzję o wprowadzeniu na te tereny luteraniz-

mu. Niemalą rolę odegrał tu Jan Bugenhagen, pierwszy kronikarz Pomorza Zachodniego, zakonnik i rektor miejscowej szkoły. Później przeniósł się do Wirtembergii, był przyjacielem Lutra i Melanctona, zajął też czołową rolę w ruchu reformacyjnym w Niemczech. Zjawił się po raz ostatni na Pomorzu Zachodnim na zjeździe w Trzebiatowie, agituując za reformacją.

Kaplica św. Gertrudy znajduje się na cmentarzu blisko drogi do Gryfic, Szczecina i Kamienia (dawne przedmieście Gryfickie). Zbudowana na przełomie XIV i XV w. z cegły jest obiektem jednona-wowym, oszkarpowanym, z sześciokątnym prezbiterium. W zachodniej elewacji górna część ryzalitu tworzy sygnaturkę, a na jego środku znajduje się główne wejście. Boczne partie tej elewacji i szczyt są rozczłonkowane blendami. Dobudówka od strony pld. pochodzi z XIX w.

Kaplica św. Jerzego powstała z cegły w XV w. na Przedmieściu Kołobrzeskim (przy drodze do Kołobrzegu). Należała ona do szpitala dla trędowatych, który istniał w tym miejscu już w 1307 r. Jest pokryta tynkiem, oszkarpowana, od wsch. posiada pięcioboczne prezbiterium. Na przełomie XIX i XX w. przebudowana na cele mieszkalne; w elewacjach ślady ostrołucznych otworów okiennych.

Na stromym brzegu Regi w pobliżu pl. Zjednoczenia (dawnego Targu Rybnego) wznosi się pałac. Budowla ma bardzo interesującą historię. Stoi ona na miejscu gotyckiego kościoła św. Mikołaja z 2 poł. XIII w. (najstarszej świątyni Trzebiatowa) i klasztoru żeńskiego konwentu promonstrantek, sprowadzonego na te tereny przez księżną Anastazję, żonę Bogusława I (córkę Mieszka III Starego), a osadzonego w mieście pod koniec XIII w. Podczas reformacji klasztor zlikwidowano, a budynek zamieniono w 2 poł. XVI w. na rezydencję księżęcą. W XVIII w. po zniszczeniach odbudowano go w stylu barokowym.

W latach 1784—1792 przebywał tu książę Ludwik von Wirtemberg (dowódca miejscowego pułku dragonów) z żoną Ma-

rią Anną z Czartoryskich (1768—1834), córką księcia Adama I i Izabeli z Flemingów Czartoryjskiej. Maria Wirtemberska jest autorką najwybitniejszej polskiej powieści sentymentalnej pt. *Malwina, czyli domysłność serca*. Lata pobytu księcia to okres szczytowej świetności pałacu; otrzymuje on bogaty wystrój, zdobią go malowidła Jana Rustena, nadwornego malarza Czartoryskich, profesora Akademii Wileńskiej.

Ratusz, widok od strony południowo-wschodniej (fot. Jerzy Piotkowiak)

Szczyt północny dawnej kaplicy szpitalnej św. Ducha (fot. Włodzimierz Wojtkiewicz)

Element dekoracyjny balustrady mostu na Rędze (fot. Helena Bortnowska)

W okresie wojen napoleońskich kwatrował w pałacu Gebhard L. Blücher, feldmarszałek pruski, który przyczynił się do zwycięstw nad wojskami napoleońskimi w tzw. Bitwie Narodów koło Lipska i pod Waterloo.

Zniszczenia i przebudowy z XIX i początku XX w. zatępiły wiele elementów architektonicznych wszystkich wcześniejszych okresów. Z dwukondygnacyjnej budowli założonej na planie podkowy, dotrwała do naszych czasów część centralna i skrzydło prawe (skrzydło półd. rozebrano na początku XIX w.). Obecnie w obiekcie trwają prace budowlane. Budynek ma pełnić funkcje kulturalne, uzyskując jednocześnie kształt i wystrój dawnego pałacu barokowego.

Na środku rynku stoi Ratusz. Niegdyś gotycki z 1 poł. XV w., przebudowany na początku XVIII w., ma trójskrzydłowe założenie barokowe, zamknięte od strony czwartej (zach.) ryzalitem, stanowiącym pozostałość budowli gotyckiej. Jest to budynek dwukondygnacyjny z małym dziedzińcem w środku. Nad stromym dachem góruje nieduża wieżyczka z latarnią przykrytą barokowym hełmem.

Domy mieszkalne i osobliwości

Na Starym Mieście zachowało się kilkadziesiąt starych kamienic mieszczańskich. Ze względu na ich wartość i rozmieszczenie można wyróżnić zespół domów w rynku oraz domy stojące w pierzejach ulicznych.

Zespół kamieniczek w rynku obejmuje trzy zachowane pierzeje; w 1945 r. uległy zniszczeniu budynki zamykające od zach. centralny plac miasta. Domy reprezentują formy architektoniczne od XV do XIX w. włącznie. Wysokość zabudowy wynosi przeciętnie 2—3 kondygnacje, dachy wysokie, przeważnie dwuspadowe, ceramiczne. Mury przeważnie ceglane, rzadziej konstrukcji ryglowej (głównie od podwórzy), w dolnych partiach (cokoły) uzupełnione kamieniem. Ściany tynkowane, urozmaicone ozdobnymi detalami rene-

sansowymi, barokowymi, klasycystycznymi i secesyjnymi, przykrywającymi często elementy gotyckie. Sklepienia piwnic wykonano przeważnie z cegły, natomiast stropy wyższych kondygnacji są drewniane, belkowane. Budynki posiadały od tyłu zabudowania mieszkalne i gospodarcze.

Kamieniczki w pierzejach ulicznych pochodzą przeważnie z XVII—XIX w. Ich wartość zabytkowa, ze względu na liczne zewnętrznych elementów wystroju lub detalu architektonicznego. Znaczna liczba obiektów o pierwotnych gabarytach i skali stanowi jednakże istotny wskaźnik zespołu urbanistycznego, decydujący o specyficznym charakterze i nastroju panującym na starówce trzebiatowskiej.

Warto też zwrócić jeszcze uwagę na secesyjne elementy na balustradach mostu przy ul. Obrońców Stalingradu, łączącej stację kolejową ze starym miastem, na kościół św. Jana (ewangelicko-augsburski przy ul. Zółwiej), a także ruiny klasztoru przy ul. Torowej (w rejonie stacji kolejowej).

Jednakże do najciekawszych i unikalnych obiektów nie tylko w Trzebiatowie, ale także na skalę Pomorza Zachodniego należą krzyż pokutny i sgraffito przedstawiające słonia.

Krzyż pokutny stoi na parceli domu przy ul. Kilińskiego 83, na przedmieściu, po prawej stronie Regi.

Krzyż pochodzi z XVI w. Wyciosany z jednego bloku, ma wysokość 2 m, szerokość 60 cm i grubość 20 cm. W górnej części zakończony jest siedmiobocznym zwieńczeniem, a na nim wryty jest krzyż i napis w minuskule gotyckiej: *ja-cob wachlt gnade by got* (miłosierdzie boskie dla Jukuba Wacholta). Poniżej w 5-bocznej płycinie zarys głowy barana (herb rodzinny?).

Tego typu obiekty, zwane pomnikami średniowiecznego prawa, przypominają jeszcze dziś minione zbrodnie i tragedie. Najwięcej krzyży pokutnych zachowało się na Dolnym Śląsku (ok. 400), a na terenie woj. szczecińskiego — oprócz opisanego krzyża w Trzebiatowie — znane są jeszcze krzyże w Stargardzie i koło Krępcewa (przy drodze Stargard-Choszczno).

Wśród domów stojących przy rynku na szczególną uwagę zasługuje kamieniczka nr 26 (południowa pierzeja placu — róg ul. Zajazdowej), gruntownie przebudowana w 1895 r., z której część ścian pozostawiono. Na bocznej elewacji budynku od strony ul. Zajazdowej (obok wejścia do kawiarni „Ratuszowej”) znajduje się sgraffito z 1639 r. — rysunek wydrapany w tynku składającym się z kilku barwnych warstw — przedstawiające słonia i kornaka (dozorcę). Na płaszczyźnie o wysokości 2,6 m i szerokości 2,1 m widać, jak słoń usiłuje trąbą uchwycić miecz leżący na posadzce.

Pomysł wyobrażenia słonia wyjaśnia wzmianka z 1639 r. zrobiona przez pastora, który w kronice kościoła w Sarbii pisze, że „... Jesienią tego roku oprowadzano po okolicy wielkiego słonia, który dał się też widzieć w Trzebiatowie...”.

Spacerując po ulicach Starego Miasta, wzdłuż murów i nad Regą możemy oglądać budowle świadczące o dawnej świetności Trzebiatowa. Dzisiaj 700-letnie miasto coraz bardziej wiąże swoje perspektywy rozwojowe z turystyką. Prowadzone od kilku lat prace konserwatorskie nad przywróceniem blasku średniowiecznym budowlom należą do zadań mających na celu przystosowanie Trzebiatowa do pełnienia nowych funkcji ośrodka krajoznawczego i usługowego dla nadmorskich miejscowości wczasowych.

LITERATURA

1. Bogdan Frankiewicz, Z dziejów miasta, „Jantarowe Szlaki” nr 1/163/1977 s. 5—10 (dot. Trzebiatowa).
2. Lidia Kowalińska, Trzebiatów, WOIT, KAW, Szczecin 1977.
3. Józef Milka, Kamienne pomniki średniowiecznego prawa, PTTK, Wrocław 1968.
4. Stanisław Latour, Problematyka konserwatorska zespołu staromiejskiego w Trzebiatowie, „Ochrona Zabytków” nr 3—4 (110—111), Warszawa 1975, s. 180—197.
5. Stanisław Latour, Rewaloryzacja ośrodka staromiejskiego w Trzebiatowie, w: Problemy rewaloryzacji miast, s. 5—57, Prace Naukowe Politechniki Szczecińskiej nr 43, Szczecin 1975.
6. Czesław Piskorski, Trzebiatów — miejscowość rozrządowo-zaopatrzeniowa rewaljskiego wybrzeża, „Jantarowe Szlaki” nr 1/163/1977, s. 17—20.
7. Ryszard Rogosz, Archeologia pomaga historii, „Jantarowe Szlaki” nr 1/163/1977, s. 11—16 (dot. pałacu w Trzebiatowie).
8. Witold Szczepaniec, Ratusz w Trzebiatowie, „Jantarowe Szlaki” nr 1/163/1977, s. 9.